

Péter László

„Feltalálni a múltat!” – etnikai közösségek mediatizált megjelenítése a Kolozsvár főterén végzett archeológiai ásatások példáján¹

A szerző esettanulmány jellegű írásában a kolozsvári főtéren végbemenő, többszöri archeológiai ásatások nyomán megjelent sajtódiskurzusokat elemzi azzal a céllal, hogy ezáltal a helyi nacionalista gyakorlatokat tárja fel két eltérő jelentős történelmi pillanatban: 1943-ban és 1994-ben. Következtetése, hogy hasonló történelmi pillanatokban az etnikai csoportok és közösségek közötti társadalmi és hatalmi viszonyok megragadhatóak a konkrét eseményekről szóló diskurzusok elemzésével, amelyek társadalmi tagságot kínálnak a vele való azonosulásra kijelölt kollektív identitásképeken keresztül. Péter László szociológus, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia tanszékének adjunktusa, szakterülete a közvélemény, társadalmi problémák, és szegényszsociológia. E-mail cím: peterlaci@yahoo.com.

BEVEZETÉS

A rendszerváltást követő évtized első felében súlyos társadalmi problémák törtek a felszínre. Ezen problémák és feszültségek jelentős részét vagy a szocialista represszív rendszer fojtotta el korábban, vagy pedig az „új” társadalmi berendezkedési forma kialakulásának voltak közvetlen következményei. A „közös ellenségként” megélt és megtapasztalt elnyomó államrend hirtelen történő, erőszakos megszüntetése nem csupán a „sorsközösségérzéseknek” és „szolidaritás-meghatározottságú” kollektív tudatállapotoknak vetett véget, hanem a mindennapok rutinját vezérlő normákat is érvénytelenítette anélkül, hogy helyükbe azonnal újakat kínált volna. Az „anómikus”, „irányt és támaszt veszített”, „deorganizált” állapotokat tovább súlyosbították a korábban nem tapasztalt szociális problémák, mint például a munkanélküliség, az infláció, a szegénység.

Nem meglepő tehát, hogy a hirtelen életvezérlő normák nélkül maradt rétegek számára utolsó fogódzót, „tagságot” (tehát valahová való tartozást) biztosító és kínáló nacionalizmusoknak a kilencvenes évek elején akkora virágzása és sikere volt. Az etnikai-nemzeti csoportokhoz való tartozás érzése és tudata (pontosabban ennek az érzésnek a társadalmi szerepe) szolgáltatta,

---

1. Bár az írás keletkezésétől számítva eltelt 11 év, az „ásatások” ügye a kolozsvári közéletben azóta is folyamatosan jelen van, jóllehet számos jelentésváltozáson esett át és fokozatosan elvesztve etnikai tétjét. E változások közül a legfontosabbak a következők. A 2004-es helyhatósági választások során az árkok ügye az akkori kormánypárt (Szociáldemokrata Párt) és az RMDSZ közötti választási alku tárgyává lett: az időközben vesztes polgármesterjelölt városrendészeti kérdésként kezelte azt, és vállalta, hogy - a magyar választók voksáért cserébe - megválasztása esetén azonnal betömi az árkokat. A megválasztott ellenjelölt polgármester turisztikai természetű problémaként kezeli a kérdést, szintén minimalizálva az etnikai vonatkozást. A szóban forgó archeológiai terepek egyikét időközben – 2005 decemberében - betömték, valamint a tér nyugati felében ásott árkot is betemették. Ez utóbbi a tanulmány írásának pillanatában nem létezett. A főtér átrendezésének terve alapján a megmaradt árkot vélhetően konzerválni fogják, a város elöljárósága - egy átfogó rendezési terv részeként - üveglappal szándékszik leborítani azt.

„találta fel” és erősítette azt a – fiktív, csupán érzelmileg kondicionált – identitást, ami révén a társadalmi testbe integrálódni lehetett. Magyarán, a nemzethez, etnikai csoporthoz való tartozás olyan kötőanyagokat hozott létre, amelyekkel – legalábbis időlegesen – pótolni lehetett az „elillant” identitások, életvezérlő normák hagyta úrt. Úgy vélem, a nacionalista gyakorlatok a gyorsan változó, bizonytalan helyzetekben társadalmi funkciót töltenek be: az egyéneket etnikailag szervezett nagycsoportokba sorolják és elhelyezik a társadalmi rendszerben, kijelölve egyben azt is, hogy „*milyen viszonyoknak kell(ene) lennie e nagycsoportok között*”.

Esettanulmányomban arra törekszem, hogy Erdély/Románia egyik nagyvárosában, Kolozsváron – az ismételt archeológiai ásatások nyomán megjelent sajtódiskurzusok elemzése révén – a helyi nacionalista (diskurzív) gyakorlatok leírását és funcionális elemzését adjam két eltérő, de mégis hasonló pillanatban.² Arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen módon jeleníteték meg 1943-ban és 1994-ben a nyilvános beszédben – azaz a kolozsvári médiában – a román és magyar etnikai közösségeket a főtérre végzett archeológiai ásatások példáján. Alapállásom szerint a gyorsan változó társadalmi helyzetekben az etnikai csoportok és közösségek közötti társadalmi (és természetesen hatalmi) viszonyok megragadhatóak a konkrét eseményekről szóló diskurzusok elemzésével, ha alkotóelemeiket etnikai szempontból vizsgáljuk.³

A tanulmány empirikus alapját az 1943-ban az *Ellenzék* és a *Keleti Újság*, valamint 1994-ben a *Szabadság* és az *Adevărul de Cluj*⁴ című újság hasábjain megjelent összes olyan cikk jelenti,

2. A jelen szöveget a lapszámban megjelent két másik tanulmánnyal összefüggésben kell értelmezni. E szöveg – mint az átmenet egyik lehetséges olvasata az etnikumközi viszonyok dinamikája szempontjából – a modernitásra jellemző városfelfogásokat illusztrálja: azt, hogy a városnak elsősorban a lakóit kell reprezentálnia, beleértve az etnikai hovatartozást is. Plugor Réka tanulmánya az egyetemisták térpercepcióit bemutatóva érzékelteti a deetnicizált városképek irányába történő elmozdulást, míg a Pásztor Gyöngyi–Péter László által jegyzett írás a márkajelzésként felfogott posztmodern város néhány kialakuló aspektusát tárgyalja. A három szöveg együttesen azt a változást rajzolja meg, ami az utóbbi tizenhat évre jellemző – szerk.

3. Nyomatékosítandó, hogy a diskurzusok tartalmának valóságalapját, történelmi tényalapját ebben a tanulmányban nem vizsgálom és nem is vitatom, összhangban a tudományos kutatás személetével és kanonizált módszertani elveivel. Ennek értelmében az újságcikkeket - értékelés nélkül - pusztán társadalmi relevanciával bíró véleményeknek tekintem.

4. 1943-ban Kolozsvár magyar nyelvű napilapjai közül a legnagyobb példányszámú az *Ellenzék* és a *Keleti Újság* volt, ezért esett rájuk a választás. Román nyelvű újság az említett időpontban nem létezett - ezek 1940 augusztusa után vagy megszűntek, vagy pedig Nagyszebenbe költöztek. 1994-ben két román és egy magyar napilap jelent meg rendszeresen Kolozsváron. Forráanyagként az *Adevărul de Cluj* és a *Szabadság* című napilapot használtam. Az előbbi volt a XXI. Század Alapítvány által 1996. március 18. és 24. között végzett kétdőves felmérés eredményei szerint a legolvasottabb román nyelvű napilap (a román nemzetiségű újságolvasók 44 százaléka olvasta rendszeresen, a 16 százalékos olvasottságú *Mesagerul Transilvannal* szemben), míg a *Szabadság*ot mint egyetlen magyar napilapot Kolozsváron, 1996 márciusában a magyar nemzetiségű lakosság 21 százaléka olvasta rendszeresen.

Az *Ellenzék* című politikai, közgazdasági és társadalmi napilapot Bartha Miklós alapította 1880-ban. Rendszeresen a II. világháború végéig (1944 nyaráig) jelent meg Kolozsvár és egyben Erdély leghosszabb életű napilapjaként. 1919-től alcíme a *Független Politikai Napilap* volt, amit 1923-ban *Magyar Politikai Napilapra* változtattak. A politikához és a politikai pártokhoz való viszonya többször változott: 1925-ig politikailag független volt; 1925-ben rövid ideig az Országos Magyar Párt hivatalos irányzatát követte, majd újra független lett; a harmincas évek végén (1938-tól), a Magyar Népközösség közlönye volt; az 1940-es változás után az Erdélyrészi Magyar Párt lapjává vált. A *Keleti Újság*ot – a Ferenczy Gyula elnöklétével létrehozott – a Keleti Újság Lapkiadó Rt. alapította 1918-ban. Címét 1944. június 15-én *Keleti Magyar Újság*-ra változtatta, 1944. október 8-án szűnt meg. Politikai profilja független volt, a kisebbségi lét kérdéseinek a megoldását az egész román társadalom demokratizálódási folyamatának részeként tartotta szükségesnek. A *Szabadság* kolozsvári helyi napilap 1989 decemberétől jelenik meg ezen a címen, az 1945-től megjelenő *Igazság* jogutóda, politikailag független. Az *Adevărul de Cluj* román nyelvű napilap – a *Făclia* politikailag független jogutódként – címét 1991 óta viseli. Ezt megelőzően 1989-től *Adevărul in libertate* címen jelent meg.

amely a kolozsvári főtéren végzett archeológiai ásátások témáját érintette. Ezeket a fórumokat, valamint az írásokat egy olyan tágabb társadalmi viszonyrendszer szerves részének tekintem, amelyek olyan diskurzusokat hoznak létre, amelyek segítségével a legitimnek tartott beszélők (ki)alakítják/felosztják/tagolják a társadalmi valóságot, jelen esetben a kolozsvári interetnikus viszonyokat. Értelmezésemben a két történelmi pillanatban kialakult diskurzusok olyan „*strukturáló struktúrák*” (Bourdieu 1994), amelyek funkciója megmondani egy változó helyzetben, hogy „kik vagyunk és honnan jöttünk.”

A továbbiakban az elemzésünk néhány elméleti és módszertani vonatkozását vázolom, modellezve a diskurzív gyakorlatokat. Érvelésem gerince, hogy az etnikai (román és magyar) közösségek eredetéről szóló diskurzusok – bár tartalmilag eltérnek – szerkezetük és funkciójuk tekintetében hasonlóak mindkét időpontban, ám amint a társadalmi változás üteme lassul, ezek szerepe is leértékelődik.

DISKURZUSOK – AZ ELEMZÉS ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI IRÁNYAI

A diskurzuselemzés szemlélete és gyökere a nyelvről és annak természetéről való filozófiai vizsgálódásokig nyúlik vissza. A nyelv a „nyelvi fordulat” (Habermas 1993:202) által vált a filozófiai, majd a későbbi társadalomtudományos vizsgálódás tárgyává. Az analitikus filozófiai és a (poszt)strukturalista hagyományok alapján úgy vélem, hogy a beszédhelyzetek és a beszédmódok komplex struktúráit – például egy vezércikksorozat mondanivalóját vagy egy befolyásos politikai megemlékezésen elhangzó ünnepi beszédét – társadalmi paramétereikkel kell vizsgálni, mivel a beszéd a szociokulturális kontextustól függ, valamint a beszélő és a közönség (hallgatóság) közti interakcióban „kel életre”. A diskurzus eszerint kulturális termék, amelyet a kommunikatív cselekvésben rész vevő interakciós partnerek együttesen, közösen hoznak létre. A különböző interakciós helyzetekben a beszélők rendszerint különböző diskurzív stratégiákat követnek (más módon beszélnek, és eltérő célokat kívánnak elérni), de a beszéd által mégis megragadhatók azok a mikroszociális minták, amelyek jellemzik őket, illetve azokat az etnikai, ideológiai állapotokat, amelyekkel a különböző beszélő csoportok leírhatók. A diskurzusnak, tehát beszédmódnak (*mode of talk*): a szöveg jellemzőin túlmenően „konkrét” *tartalma* van, adott *céllal, funkcióval és társadalmi jelentőséggel* rendelkezik. A továbbiakban diskurzuson „szabályszerűséget követő társadalmi beszéde(ke)t” (Foucault 1991:859) értek. Ezért értelmezésemben a nyilvános célkövető beszédeket társadalmi terméknek tekintem, amelyek szerves és folyamatos kapcsolatban állnak a kommunikáció kontextusával, amelyben létrejönnek.

Foucault nyomán Kress (1984) megjegyzi, hogy a különböző diskurzusok a társadalmi származás függvényében alakulnak – nem a téma természete, hanem származási területe és annak kontextusa a meghatározó. A diskurzus ezért sohasem semleges. Kress ezeket a viszonyokat diskurzus és ideológia viszonyaként értelmezi: szerinte az ideológia és a diskurzus ugyanannak a jelenségnek, a társadalmi beszédnek két aspektusa. A *beszéd* és *beszédhelyzet* esetében a konkrét *szöveg* és *kontextus* leírása és értelmezése a cél. Például egy emlékező szónoklat esetén a benne kifejezett performatív stratégiák – a beszédcselekvésben követett szándékok, a valóság tematizálása, felosztása, értelmezése és érvényesként való elfogadtatása – csupán a beszéd helyszínének viszonyrendszerében érvényesek. Ha mindezt egy közösen felépített és történetileg elhelyezett „*exteriorizált sztori*”-ként (Van Dijk, 1984:5) fogjuk fel, akkor megragadhatók pél-

dául egy emlékezési rítus elemei: hiszen egy valamikori történeti keretbe illesztett esemény – „meghalt nemzeti hősök”, a velük megtörtént események, a rájuk való közös emlékezés – egyazon helyszínen egy atemporalizált életvilág keretében válik a hallgatóság által elfogadhatóvá, magáévá tehetővé. Tehát a diskurzus mindig kontextuális, jellegét tekintve pedig metaforikus. Így – mint korábban elhangzott – a diskurzus eredetétől fogva sem semleges. A konkrét diskurzusok szükségszerűen korrelálnak az adott szintaktikai formákkal, amelyek az eredetüket és megjelenésük kontextusát jellemzik, illetve szoros kapcsolat van a diskurzus nyelvezete és kifejezési módozatai, valamint származási területe között. Vagyis a diskurzusokban kifejezést nyernek azok a tudásformák, amelyek a társadalom azon szegmentumát jellemzik, amelyben a diskurzusok kialakulnak – diskurzustermelő egységek egy társadalomban például az intézmények (Foucault 1991:859), kiváltképpen a politikaiak. Az adott intézményre jellemző tudás és ennek viszonya a társadalmi rendhez és a társadalmi csoportokhoz a diskurzus nyelvezetében és a használati módjában fejeződik ki (Kress 1984:30). De hogyan lehet mindezeket az előbbi elemeket módszeresen a felszínre hozni?

A leírás (diskurzuselemzés) többféle módon végezhető el. Ezekben a módszertani eljárásokban közös, hogy valamennyi a diskurzust konstituáló elemekre figyel, az alkotó elemek közötti viszonyt rögzíti és írja le. Seider (1984) módszertani tanulmányában a diskurzuselemzés főbb módszereit veszi sorra: szerinte a diskurzusok tanulmányozása során több út követhető annak a függvényében, hogy a diskurzus melyik konstituáló elemére fókuszálunk, és jól alkalmazhatónak tartja azt a technikát, amely a fogalmak mentén a parafrázálásra és a körülírásra vonatkozik. A szintén általa említett ún. Harris-modell alkalmazásakor elsősorban arra kell figyelni, hogy milyen különböző jelentései vannak a használt szavaknak és kifejezéseknek – változó jelentéseikből következtetni lehet a használók ideológiai, társadalmi pozícióira, illetve azokra a történeti-társadalmi körülményekre, amelyekben a jelentés létrejön: a konkrét kontextus határozza meg az adott szónak, jelölőnek (*signifiers*) a pillanatnyilag érvényes jelentését.

A jelen elemzés a Harris-féle modell által ajánlott módszerrel dolgozik: egy diskurzív folyamatot vizsgál, amelyben a beszéd a használók és hallgatók közötti viszony részeként (Seider 1984:47) tételeződik. A cél a szavak viszonyrendszerének megfejtése: egy olyan „éppen érvényes” jelentésmátrixnak és a benne használt metaforáknak a feltárása, amely a diskurzus elemei kombinációinak a mechanizmusából következik. E logika azt feltételezi, hogy a társadalmi helyzet és a nyelvhasználat között szoros korreláció mutatható ki, a nyelvhasználatából kikövetkeztethető a társadalomban elfoglalt pozíció. A diskurzus érvrendszere „legitimálja vagy kihívja a fennálló társadalmi rendet, vagy konkrétan azt, amiről beszél” (Seider 1984:50) – így kerül a sajátos, konkrét eseményről szóló beszéd érvrendszere oksági viszonyba a beszélő, illetve a hallgatóság percepciójával és felfogásával. A fentiekben kifejtettek miatt ez a technika főként a homogén – egyazon célt követő, itt identitásépítő – diskurzusok, például az előbbieken már említett kollektív megemlékezési rítusok esetében alkalmazható.

A diskurzus *tartalmát* rendszerint három tényező (*helyszín, szereplők és cselekvések*) mentén lehet leírni, így adható meg jól az érvényes jelentésmátrix. E három tényező sajátos kombinációjából épül fel a diskurzus tartalma, ami elsősorban nem a szöveg, hanem a kontextus függvényében – *helyhez kötötten* – a szavakhoz, mondatokhoz kapcsolható jelentések hálójának szintjén érhető tetten. Más szóval, így válik a diskurzus a beszédcselekvés által kulturális szöveggé (lásd Ricoeur 1995). Ebben az értelemben a diskurzus atemporalis (egyszerre beszél múltból, jelenről és jövőről) metaforikus (Szabó, 1994), szimbolikus (Sears, 1998) és fikcionális – kerek példa-

szerűen felmutatott történetet rekonstruál úgy, hogy (a hely, szereplők, beszélők által) maga is a történet szerves részévé válik. A (történelmi, politikai, nyilvános stb.) diskurzus egy „cselekvést utánoz” (Ricoeur 1995:146), időbelisége és megérthetősége a cselekvés időbeliségével és megérthetőségével társul. A gondolkodás – a nyelvhez hasonlóan – metaforikus, egy előzetesen az „életvilág” által kidolgozott metaforarendszert feltételez, amit a diskurzus átvesz, módosít és adaptál – a metafora egyszerre tekinthető a nyelv, a logika és a kultúra termékének, tehát maga is aktualizálás: a diskurzus működését biztosítja. A továbbiakban a diskurzusok elemzése során arra kísérellek meg választ adni, hogy az interetnikus viszonyok miként strukturálódnak, a beszélők milyen identitásokat kínálnak fel a mediatisált diskurzusokban.

ETNIKAI KÖZÖSSÉGEK A MÚLT ÉS A JELEN METSZETÉBEN – NACIONALISTA DISKURZUSOK IDEÁLTÍPIKUS MODELLEI

„MAGYAR” NARRATÍVA 1943-BAN

Az első kontextus: A kolozsvári főtéren számos alkalommal végeztek régészeti munkálatokat,⁵ de ezek közül csak kettő játszott olyan különleges szerepet a város történetében, amely természete, jelentése, mediatisált és átpolitizált jellege miatt vizsgálatra alkalmas: az 1943-ban, illetve 1994-ben kezdeményezett ásatások. Természetesen 1943 és 1994 Kolozsvára között nagy különbségek vannak.

Kolozsvár 1943-ban a háborús körülmények között Magyarország része volt: a kormány a gazdasági és szociális helyzet enyhítésére drasztikus határozatokat hozott.⁶ Ilyen körülmények között kezdte meg az Erdélyi Tudományos Intézet (ETI)⁷ 1943. július 30-án Kolozsvár főterén

5. Az első ilyen jellegű ásatást 1821-ben végezték, de biztos és pontos adatunk erről csak 1822-ből van. Ekkor a Szent Mihály-templomtól 10 méterre egy 4 méter mély árkot ástak, ahol római cserepeket, épületmaradványokat, bronzérmeket és egy római szobrot tártak fel. A következő főtéri ásatás időpontja 1867, amikor – a Szent Mihály-templom javítási munkálatai során – római feliratokat viselő temetkezési emlékeket találtak. Ugyanakkor a templom északi falától kb. 30 méterre egy római kápolna maradványait is feltárták. Későbbi felújítási munkálatok alkalmával – a mostani Mátyás-szobor előtt – egy Herkules-szobor is a felszínre került, majd 1941-ben egy óvóhely építésekor találta meg a római fórum szélét Bodor András egyetemi tanár. 1943 és 1994 között is találtak a főtéren régészeti leleteket: 1960-ban, amikor a tér világító oszlopait építették, egy 11–12. századi temető maradványaira bukkantak (*Adevărul de Cluj*, 1994. június).

6. Köztük például a 1943/3350 rendeletet júniusban, amelyben elrendelték az ipartelepeken és lakóházakban a légvédelmi óvóhelyek létesítését; a 1943/3940 rendeletet, ami a rögtönbíráskodást kiterjesztette a légítámadás idején elkövetett lopás és rablás büntetéseire (júliusban); a közellátásügyi miniszter 124 510 számú rendeletét, amely a napi kenyérfejadagot 30 dekagrammról 25-re szállította le. Ugyanakkor érvényben volt az 1940. októberében hozott 1940/7440-es számú rendelet is, amely korlátozta a sajtótermékek példányszámát (Benda, 1993:977–991).

A város energia- és élelmiszerhiánnyal küszködött. Az alapvető élelmiszereket (kenyeret, húst, cukrot) is jegyre árusították; súlyosbodtak a lakásviszonyok, amelynek enyhítésére a polgármesteri hivatal új lakásbérleti határozatot léptetett életbe (augusztusban). A tüzelőanyagot kiutalásra osztották szét – a rendelkezésre álló – 16 000 vagon tüzfából. Ezzel párhuzamosan a rendeleteket áthágókat súlyosan büntették, illetve augusztus és szeptember folyamán a 20 holdnál nagyobb zsidó birtokokat kisajátították. A nehéz gazdasági helyzet elől a rendőrség jelentése szerint egyre többen menekültek az öngyilkosságba. Ennek ellenére a tudományegyetem Aranydiplomát adományozott egy volt parlamenti képviselőnek a magyarság érdekében tetteikért, a Magyar Aero Klub pedig Horthy István Emlékversenyt szervezett, az EMKE augusztusban díszgyűlésen leplezte le gróf Apponyi Albert arcképét, az Erdélyrészi Párt pedig saját erdélyi rádió beindítását követelte a budapesti kormánytól (*az Ellenzék és a Keleti Újság* 1943. július 1–szeptember 30. közötti hírei).

7. Az ETI létrejött a magyar történettudomány „rég nagy álma” (Bakay 1989:93) megvalósításának része volt. E

az archeológiai feltárásokat, amelyek célja egy feltételezett temető létének bizonyítása volt (Méri 1984:9). Az ásatás nyomán megjelenő domináns diskurzus modellje több szempontból írható le: figyelemre méltó a *diskurzus természettörténete*, azaz kialakulásának/kialakításának körülményei és folyamata a közönség, valamint az alakítók szempontjából; továbbá a diskurzus *tartalma és szerkezete*, valamint *funkciója*, nem tévesztve szem elől, hogy a felsorolt dimenziók szorosan összefüggenek. Strukturális okokból (háborús időszak, román nyelvű médiaintézmények hiánya) 1943-ban egyetlen domináns diskurzus alakult ki az esemény kapcsán.

Esemény és beszédmód(ok) – a diskurzus természettörténete: „A főtérén megkezdődtek az ásatások és máris eredményre vezettek” – jelentette az *Ellenzék* 1943. július 30-i számában. „Az ásatás tovább folyik és minden remény megvan arra, hogy rövidesen Árpád-kori sírokra találjanak”. A rövid, hétsoros, száraz és pusztá tényeket felsoroló híradás sem tartalmával („sok cseréptörmelék és téglamaradvány került a felszínre”), sem formájával nem tűnik ki a többi cikk közül – sőt, még csak nem is a címlapon jelenik meg –, de hangvétele mintegy előrejelzi (!) a hír későbbi pályáját (Árpád-kori sírokat fognak találni!). Az (olvasó)közönség és az „esemény” kapcsolata egyelőre laza: az ásatás kezdetén létezik egy térben is érzékelhető és azonosítható határ az esemény és a közönség között (akik helyett a kutatók és a bábéskodók, szemlélődők állnak). Ennek az akár kézzel is fogható jele az utca emberét az ásatás eseményétől elválasztó kert, ami a helyszínt körülveszi, jelezve a különbséget az ásatást tulajdonképpen végzők és az ezt csupán figyelemmel kísérők között, amit többféleképpen is leírhatunk. A különbség leírható egyszerű térbeli lokalizálással is: a kutatók a „kerten belül” vannak, a bábéskodók, szemlélődők pedig azon „kívül” állnak.

Az így felfogott különbség mellett azonban létezik egy másik, a közöttük lévő viszony természetéből adódó is, ami azonban eltűnik a diskurzus kialakulásával. A bábéskodók, az összegyűlt emberek sokan vannak és olyan entitást alkotnak, amelyre az azonos hely és a tagok közötti alacsony fokú kommunikáció jellemző, de ez nem megfelelő és nem is eléggé szervezett ahhoz, hogy a csoport megnevezést alkalmazhassuk rájuk. Azonban nem is annyira szervezetlenek, hogy egyszerűen tömegnek nevezzük őket. Legjobban a *sokaság* (*focused gathering*) fogalma illik rájuk: a bábéskodók az emberek olyan halmazát alkotják, akiket „közös tevékenység foglal le, s egymáshoz való viszonyukat ezen tevékenység folytatásának a feltételei határozzák meg” (Goffman 1981:321). Ez az entitás dinamikus, rövid idő alatt jön létre és oszlik fel, résztvevői fluktuálnak; tevékenységük nagyon alacsonyan koordinált, diszkrét, nem folytonos. A bábéskodók „összejövételének” formáját az azt kiváltó szituáció (az ásatás kontextusa) határozza meg, létük alapját a céltárgy fókusza adja. Közvetlenül arra figyelnek, amit a régészek és munkásaik mondanak vagy tesznek, magatartásuk a vélemény formálására, a kíváncsiskodásra és az egyszerű asszisztálásra redukálódik. A régészek ellenben kevesen vannak és együttműködnek.

A térben jól lokalizálható formációk – „*kerten innen*” és „*túliak*” – közötti különbséget a közöttük lévő interakciók is jelzik. Érintkezéseiket határjelzők (Giddens 1995:605), „zárójelek” (a

---

szándék arra irányult, hogy egy átfogó tudományos intézet keretében tárják fel a történelmi Magyarország táj- és őstörténetét. Ebből a célból hozta létre gróf Teleki Pál 1938-ban az Országos Táj- és Népkutató Intézetet (OTNI), ezen belül alakult meg az ETI 1940 őszén Kolozsvárott. A ETI szervezte például a Borsa-völgyi néprajzi kutatásokat, illetve a a népvándorlás, honfoglalás és középkor vizsgálatát célzó régészeti ásatásokat Észak-Erdélyben. 1942-ben szintén az ETI kezdeményezésére a Zápolya (Dosztojevszkij, most Traian Moşoiu) utcában egy 10. századi temetőt tártak fel, s az ott talált lószügy korából arra a következtetéseket, hogy a magyarság már a honfoglalás idején megjelent Kolozsváron (*Ellenzék* 1943. augusztus 5.).

kert) választják el egymástól, ezek különböztetik meg a régészek fókuszos interakcióinak minden egységét az előtérben folyó nem fókuszos interakcióktól. A „határok” nem átjárhatók, hiszen nem csupán a határjelzés (a kert) szerepe a fontos, hanem az is, hogy a bábéskodók számára nem egyértelmű (még), hogy *mi folyik* a túloldalon. A két formáció léte és státusa abban a kapcsolatban jelenik meg, ami az ásatás eseményén keresztül vezet, ahhoz kapcsolódik, és belőle fakad. Ez azt jelenti, hogy az ásatás, mint a valóság egyik látható és érzékelhető dimenziója s a vele szemben formált magatartás egyben „el- és leválasztó” erővel is bír. A két formáció között fennálló távolságot – a kezdeti szakaszban, amikor leleteket még nem tártak fel – az ásatás tudományos célja csak tovább hangsúlyozta. Ez korántsem jelenti azt, hogy az ásatásnak ne lett volna korábban más dimenziója is (például politikai, gyakorlati), inkább arról van szó, hogy a szemlélődő, kíváncsiskodó emberek szemében – legalábbis egyelőre – a feltárás nem jelentett többet, mint tudományos eseményt. A továbbiakban, a többi dimenzió előtérbe kerülésével azonban a helyzet gyökeresen megváltozott.

„Lépten-nyomon hallani, kár volt elcsúfítani a főteret vakondtúrásokkal; nemsokára a Szent Mihály-templomot is elhordják, hátha két lábszárcsontot kaparnak ki alóla...” – vélekedtek az emberek az *Ellenzék* szerint (1943. július 30.). A közember számára úgy tűnt tehát, hogy a régészeti feltárás eseménye a főtér megszokott képének a megváltozását jelentette. Véleményük nem a tudományos munkáról szólt, hanem annak színhelyéről és következményéről: gödröt ástak a főtéren, így felfogásuk szerint a kialakult városkép „elcsúfult”, a kutatóárok „vakondtúrás”-sá, a régészeti tevékenység „kaparás”-sá minősült át. A munkálatok előrehaladását a kívülállók abban érzékelik, hogy ásnak-e még további gödröket, amelynek következtében „a templomot is elhordják”. „A palánkon túl azonban nem jut el a zörej. Két, három tudós remegve figyel a földet, a múltban vannak, a régmúlt csak általuk értett nyelven értekeznek, és az idő, amiben most mozognak, csak rájuk érvényes.” (uo.) Kikövetkeztethető tehát, hogy a bábéskodó emberek és a tudósok között pillanatnyi ellentét van. Ez azonban csak látszólagos, és azonnal megszűnik, amint csontvázakat találnak a kutatóárookban.

A csontvázak megtalálásával – a sajtó híradása szerint – szinte azonnal minden megváltozott: „Kolozsváron ma ásatási láz dühöng. Egyszerre mindenki régészeti szakértővé lett, és nagy érdeklődés kíséri a munkálatokat.” (*Ellenzék*, 1943. augusztus 6.) A csontvázak megtalálásának hírére a város akkori vezetősége, a polgármester maga is személyes látogatást tett a helyszínen. Úgy vélem, nem a polgármesteri látogatás váltotta ki az addig létező két formáció felbomlását és viszonyuk összekuszálódását, csupán nyilvánvalóvá tette a változást magát. A változás azért volt logikus, mivel a csontok, csontvázak – bárkié is voltak azok – olyan formában fejezték ki és jelenítették meg az ásatás eseményét, amihez mindenki sajátosan és azonos nyelven viszonyulhatott: lényegében ez volt az ásatások elsődleges célja is.

Míg a csontok „színrelépése” előtt a legitim vélemények tág kínálata „volt érvényben”, s ezek egyenként kizárhatták egymást (ásnak, nem kellene ásni, kár ásni), addig a csontok az értelmezések mezejének keresztmetszetét úgy szűkítették be, hogy mindenki számára azonos lett a referenciapont és a vélekedés tárgya – ezzel elfogadottá tették az ásatás tényét és ennek ésszerűsített célszerűségét. A látogatás (és a későbbi folyamatos látogatások és ellenőrzések) már a kínálható interpretációk közötti vetélkedés kimenetelét próbálták befolyásolni, meghatározni és általánosan elfogadottá tenni azok természetét. A talált leletek a kutatók, az ásatást támogatók, ellenzők és közömbösek, valamint a város formális és legális képviselőinek határait összemosták és csatlakoztatták az éppen „megjelenített”, kéznél lévővé tett múlthoz.

Mindez egy sokkal tágabb történelmi kontextusba helyezte bele a szereplőket és a munkálatokat. A csontok a múltat jelképezik, de a jelenben léteznek: *általuk kapcsolható össze a jelen a múlttal* – a sajtódiskurzus éppen ezt tette. A kapcsolatteremtés egyúttal a kolozsvári magyarok csoportjának az idő dimenziójában történő kitágítását is jelentette: illusztrálhatóvá vált „mélységük”, „ősiségük”. A kapcsolat megvalósítására annál is inkább szükség volt, mivel az 1943-as háborús időszak olyan magyarságkép megjelenítését kívánta (beleértve a kolozsvári magyarok identitását is), amely úgy legitimálja a fennálló rend jogosságát, hogy alkotóelemeit tudományosan is meg lehet (ezért meg is kell) alapozni. Ez a törekvés könnyen azonosítható és behatárolható az augusztus 4. után megjelent cikkekben és írásokban. Rendkívül beszédesek a következő szövegrészek:

„Vonalai, figurái és az elkövesedései bizonyítanak. A fellegvári ősemlék szákmányra törekvéseit, Napoca fejlett civilizációját, pusztulását és hosszú-hosszú csendjét, békéjét, amikor a szürke Szamos mentéről életet és tért hódított az erdő. Majd kürtök csendültek fel a környező hegyek gerincein. A honfoglaló magyarok kürtjei. Sírjaikban pihennek most keleti szokásaik szerint. Néhány méterre az utcák aszfalt- és betonburkolata alatt. Felettük új réteg rakódott. A XIII–XIV. század magyarságának a bizonyítékai” vagy

„Aki ért a föld nyelvén történelmet – meghamisíthatatlan történelmet olvas ki belőle. Erdély magyar történelmének a lapjait betűzik ki belőle elvonultan, csendben a Főtéren. Azt a kontinuitást, amely van és magyar” (*Ellenzék*, 1943. augusztus 4.).

A diskurzus természettörténete igencsak rövid idő alatt futotta be ezt a jelentős pályát: az ásatás kezdete, illetve a diskurzus „kiteljesedése” között alig egy hét telt el. A befutott lineáris evolúciós pályáin „természetszerűen” változtatta át az olvasóközönséget és a bámészkodók sokaságát az esemény homogén közönségévé, a megtapasztalás következtében pedig a kolozsvári, erdélyi és végül az összmagyarság képviselőivé. Fontos megjegyezni, hogy a csontok felfedezése és a kategorikus kijelentésekkel operáló diskurzus megjelenése közötti időszak nem volt alkalmas arra, hogy tudományos igénnyel tesztelhető legyen a lelet „valódisága”, de ez lényegében mellékes kérdés is volt, hiszen az augusztus 4. híradás „már előre jelezte” azt.

A természettörténet szakaszai a Foucault (2001) által használt fogalmakkal is leírhatók. Foucault-t elsősorban a társadalomra vonatkozó tudás szerveződése és a különböző történelmi korokban bekövetkező változása érdekelte: szerinte a tudás szerveződésének kutatása esetén nem használhatók az esztétikum klasszikus kategóriái, helyettük a tudásszerveződés konkrét formáját kell feltárni és megismerni a *diskurzív formációk* segítségével. Nem ad azonban konkrét meghatározást a diskurzív formáció fogalmára, inkább annak a kialakulását mutatja be, megjelenési körülményeinek leírásával megragadja meg azt. A diskurzív formáció úgy fogható fel, mint adott történelmi korra jellemző tárgyak rendezőelve, a felosztás és az összegzés mikéntje. Minden történelmi korra más diskurzív formáció jellemző, aminek kutatására az archeológiai módszert ajánlja – szerinte ezzel vizsgálható az egy adott korra jellemző tudás, valamint teremtésének, elosztásának és működtetésének technikái. Diskurzus tehát csak diskurzív praxis – ezt neveztem természettörténetnek – során alakul ki és „tökéletesedik”.

A „tökéletesedés” folyamata a diskurzus minőségi változását jelöli, eredményeképpen szintjei egyre magasabbak lesznek, és egyre közelebb kerülnek tudományossághoz, a tudatosság magasabb fokához. Egy témáról való általános, hétköznapi beszélgetés vagy véleménycsere csak egyszerű gyakorlat a reflexivitás/tudatosság alacsony fokán. (Így az ásatás mellett álldogaló,

szemlélődő emberek közötti beszéd, társalgás nem alkot diskurzust. Beszédük hétköznapi, a társadalmi nyilvánosság mezejében folyik, szabályszerűségei kezdetlegesek és nincsen kényszerítő erejük). Akkor válik egy beszéd diskurzussá, ha eléri az *episztemológiai* küszöböt. A hétköznapi szintről az episztemológiai szintre való átlépéskor a beszéd már használ kiforratlan alapfogalmakat – amelyek egymástól elkülönülten jelennek meg –, de ez még a diskurzus legkezdetlegesebb állapota. A diskurzus magasabb foka a *tudományossági* küszöb átlépésével alakul ki. Ezen a szinten a diskurzusban szereplő alapfogalmak jelentése letisztul, egymáshoz való viszonyuk kikristályosodik és a hatókörük már nem metszi egymást. Végül a diskurzus átlépheti a harmadik küszöböt, a *formalizálódási* küszöböt is, ahol az alapfogalmak és a tárgykonstrukciók reflexivitása különösen magas (erre csupán a logika és matematika képes).

A csontok megtalálása utáni feltárás „szövege” már olyan diskurzív formációként értelmezhető, amely átlépte az episztemológiai küszöböt. Azonosítható alapfogalmakat használ – „honfoglaló magyarok”, „sírok”, „magyar történelem” – és konkrét viszonyrendszert állít fel közöttük; behatárolja a feleket, végül pedig koherens következtetést von le, amit tényként akar elfogadtatni („magyar kontinuitás”). Honfoglaló magyarok, magyarság, magyar kontinuitás – ezek a fogalmak a diskurzusban születnek meg. A megjelenített kép egyszerű: ősember, civilizáció, pusztulás, majd a honfoglalás és a jelen („sírjaikban pihennek most”). Logikája, menete lineárisan fűzi fel az eseményeket egy olyan láncra, amely a múltból indul, a jelenbe vezet, de egyben vissza is igazolja a múltat. Fikcionalitáson alapszik, de megkérdőjelezhetetlen szeretne lenni – a csontok láthatóan és egyértelműen bizonyítanak. Összegzésképpen: a lelet felfedezése után az elemzett diskurzus konszolidálódik, s ezt követően lényegesen már nem változik meg: mindvégig következetes marad mind szerkezetében, mind pedig felvállalt funkciójában. Az alábbiakban ezeket nézzük meg részletesebben, helyenként visszatérve a természettörténeti vonatkozásokra is.

A diskurzus tartalma, szerkezete és társadalmi funkciója: A diskurzus tartalmát tekintve a múlt-ról beszél, de a jelenről szól; képi jellegű és metaforikus. Szerkezetét tekintve koherens egész: lineáris vonalvezetéssel, pozitív főszereplőkkel, kulturálisan szocializált helyi és általános etnikai szimbólumokkal operál – ezáltal a múlt képszerű leírása a jelenbe vezet. Manifeszt funkciója, hogy tárgyilagosan értelmezze a feltárt lelet jelentését, latens funkciója (vö. Merton 2002) ennél jóval több. Több, mert a történelmi, múltbeli események felelevenítése mögött, ezek segítségével egy kollektív identitást fogalmaz meg. Egyszerű és világos tanulsága van: elbeszéli, kik és milyenek azok az emberek, akik „mindig is” itt éltek. Múlt és jelen összekapcsolása a fizikai térben, az archeológiai árokban valósul meg a leletek által, ezáltal a honfoglaló magyarok „itt” és „most” vannak (s mint sugallja, mindig itt is voltak) „néhány méterre az utcák aszfalt- és betonburkolatai alatt”.

Megjegyzendő, hogy a szövegekben csak a magyarok szerepelnek többes számban, kizárólag róluk szól a történet. Az idézett szövegrész – egy egységes diskurzus nyitányaként – *kollektív identitást* kínál, hiszen a behatárolás, a megjelenített kép logikailag önmagára vonatkoztat: „a római kor és a honfoglalás között senki sem élt tartósan ezen a földön”, illetve „a mai Kolozsvárt magyarok alapították”, vagy „Kolozsvár a honfoglalás óta mindig magyar volt és ezer éven át, minden előzőnlés ellenére és a századok viharában is megőrizte a magyar jellegét” – csak a magyarokról beszél.

A leletek természetesen elsősorban tudományos leletek, de a diskurzus már korántsem az, hanem a leletektől függetlenedett normatív narratíva a magyarságról, a magyar kollektív identitásról. A leletek által felfedett múlt *a jelenben ölt testet*, a régmúltat a maga fizikai valóságában

csatlakoztatja a jelen színteréhez. Ebben a viszonyban kiemelt a helyek azonossága, ezzel egyszerű és kézzelfogható kapcsolatot, folyamatosságot, kontinuitást alakítanak ki múlt és jelen között. Az elmúlt idők és ezeknek a szereplői egybeolvadnak a megjelenített képben.

„Talán Mátyás Fekete seregének a lovai csiholtak szikrákat egykor diadalmas harcokból visszaterve a várost borító éjben” vagy „A XX. század napsugara esik azokra az ősrégi kövekre, amit talán Mátyás király saruja is érintett.”

E kapcsolat Mátyás személyén keresztül valósul meg, annál is inkább, mivel Mátyás most is „itt van”: a szobra néz le a színhelyre, ezzel mintegy empirikusan visszaigazolja az ásatások által megjelenítetteket. A „magyarok kürtjei”, „Mátyás”, „az évezredes múlt”, „Erdély magyar történelme” kellékek egy cselekményesített történetben, amelyben a szereplők és az érzelmi klímát indukáló szimbólumok felfűzik egy (valós történelemnek tartott) szelektív eseménysor fonálára mindazokat az elemeket, amelyek jelentései a „magyarság” kulturális általános jelentése fele konvergálnak.

„... Kolozsvár mindig magyar város volt polgárságával, nemzeti öntudata, kulturális alkotó tevékenysége és tehetsége kiemelkedő helyet biztosított számára a magyar történelemben. A magyar művészet nem egy nagysága született, élt és dolgozott a falai között, itt működött a XIV. század legtermékenyebb nyomdája, iskoláiban tanították először magyarul a tudományokat, s színháza első önálló otthona volt a magyar színeszetnek. Nincs a magyar szellemi életnek olyan területe, hol Kolozsvár ne hagyott volna hátra maradandó dolgokat.” (*Ellenzék*, 1943. augusztus 28.)

Mindez – jóllehet egyébként valódi, adatolható eseménysor – élettörténeti konstrukció, amelyben a felsorolás mögött álló szelektációs mechanizmus kizáró: a hivatalossá, dominánssá tett beszéd nem enged semmiféle teret a „mások” számára, kirekeszti őket. Továbbá az ásatás-diskurzusnak nincsenek olyan pontjai (és diskurzusként törekszik is arra, hogy ne legyenek), ahol más – értsd ellenkező – interpretációk illeszkedhetnének hozzá. Az archeológiai munkálatok kezdetén, a csontok feltárásának idején a hatalom – a nehéz gazdasági és társadalmi körülmények, valamint a háborús viszonyok miatt – legitimációs válságban volt, ezért ideológiai támogatást igényelt a lakosság részéről.⁸ Az ásatás eseményét és esetleges sikerét elszalaszthatatlan lehetőségként fogták hát fel, hiszen ez jó alkalmat jelentett a „magyarság” fogalmának és jelentésének meghatározására, e meghatározások aktualizálására, a politikai rendhez való kapcsolására, illetve arra, hogy elemeit és egészét érvként használják fel a korabeli (1943) viszonyok megőrzése és folyamatos igazolása – pontosabban a hatalom által elképzelt legitim rend igazolása – érdekében. A felszínre került dokumentumot a politikai hatalom saját szempontjából értelmezi,⁹ a tudományt – jelen esetben egy tudományos igényű archeológiai ásatást, aminek szakmaiságát nem vonhatjuk kétségbe – saját céljai számára instrumentalizálja, illetve igyekszik azt fenntartani.

„Igen érdekes, tudományos, politikai és idegenforgalmi szempontból rendkívül nagy jelentőségű, és a maga nemében egyedülálló terv körvonalai bontakoznak ki...”

8. Statisztikai elemzéssel kimutatható, hogy az adott időpontban az általános kolozsvári helyzetre vonatkozó tudósítások több mint kétharmada valamilyen problémát említett (lásd Péter 1996).

9. Ebben az esetben előfeltételezem, hogy a háborús körülmények között a hatalom lényeges kérdésekben, adott véleménytartalmak fölött fenntartotta az ellenőrzés jogát.

„... eredeti mivoltában, múzeumszerűen kellene megőrizni az utókor és a magyar jövő számára. Nem múzeumban helyezik el, hanem magát a lelőhelyet rendezik be múzeumnak, amely ... legbeszédesebb bizonyítékai, hogy az örök végtelenségében mily sorrendben váltják egymást települések, kultúrák, uralmak. Márpedig azoknak bizonyossága erősebb és meggyőzőbb minden propagandánál, minden mesterségesen kiagyalt elméletnél. Kolozsvár magyar múltja mellett való régészeti bizonyítékok mentén szemléltetőbb megmentésére a helyszínen rendeznek be múzeumot” (*Keleti Újság*, 1943. augusztus 27.).

A szabadtéri múzeum létesítésének kinyilvánított célja tehát „Kolozsvár magyar múltjának” tudományos értékű bizonyítása volt, ami valójában szerves része az identitás kreálásának. Egy ilyenzerű múzeum a múlt és a jelen közötti folyamatos láncszem, a történelem megjelenített képe, amely valóságában, szemléletességében reprezentálja azt a közösnek tekintett alapot, amit a diskurzus létezőnek tekintett. A múzeum célja objektíválni, rendszerezni azokat a leleteket, amelyeknek a közösség performatív memóriája elemeivé kell válniuk. A szabadtéri múzeum kialakításának a terve, ötlete tulajdonképpen felcseréli a leletek eredetiségének a gondolatát (vagyis, hogy a leletek valóban dokumentumok) az eredeti lelőhely gondolatával. A kiállított lelet azért válik eredetivé, mert ott, azon a helyen találták meg, ott került a felszínre, ahol a múzeumot berendezik.

Összefoglalásképpen az 1943-as ásatások kapcsán létrejött diskurzus ideáltipikus szerkezetét az alábbi táblázat mutatja.

<i>Az 1943-as diskurzus</i>	
<i>A természettörténet</i>	Lineáris, gyors evolúció, teleologikus
<i>Tartalma</i>	A hősi múlt, kontinuitás
<i>Az információ érvényessége</i>	Tényeken alapuló (a feltárt leletek bizonyító ereje erős)
<i>Alanya</i>	„A” magyarok <i>kollektív egoja</i>
<i>Funkciója</i>	Meghatározni, kik és milyenek a magyarok
<i>Jellege</i>	Moralizáló
<i>Főszereplők</i>	„Mi” (szemben a rejtett „Ők”-el)
<i>Alkalmazott eszköz</i>	Metafora, homogenizáló befogadás („Mi”) vs. kizárás („Ők”)
<i>A domináns identitáselemek jellege</i>	Pozitív, társadalmi minősítő, ideologikus
<i>Központi szimbólumok</i>	Honfoglaló magyarok, gyönyörű, magasságos hegyek, Mátyás, fehér seregek, a Szamos, a főtér, Kolozsvár, Erdély
<i>A (helyi) hatalommal szembeni attitűd</i>	Pozitív
<i>A narratíva által tematizált történelmi momentumok</i>	Ezer év, 12., 14., 20. század
<i>Főszereplők etnikuma</i>	Magyar

1. táblázat. A „magyar” diskurzus ideáltipikus szerkezete 1943-ban.

A TÁMOGATÓ ÉS A TILTAKOZÓ NARRATÍVA 1994-BEN

A második kontextus: Az 1943 és 1994 közötti periódusban Kolozsvár több radikális változáson esett át. 1945-ben a város véglegesen román fennhatóság alá került (akárcsak 1920–1940 között), majd beköszöntött a kommunizmus: a város etnikai-kulturális arculata több rendben is gyökeresen módosult. Párhuzamosan a városi térszerkezet átalakulásával ebben szerepet játszott a jelentős bevándorlás és az erőltetett modernizáció is (az akkori központi intézkedések eredményeképpen ipari egységeket telepítettek a városba, nagyarányú bontásokatszöközöltek, valamint új lakótelepeket építettek). Mindez a homogenizációs nacionál-kommunista ideológia keretében.

A '89-es decemberi fordulatot követő mély válság és a kilencvenes évek elején elindult gazdasági szerkezetváltozás következményei erőteljesen érintették a város lakosságának jelentős részét (s ezáltal magát Kolozsvárt is). Megjelent a munkanélküliség, kialakult egy elszegényedett, lecsúszó társadalmi réteg, hirtelen megnövekedtek a látható és érzékelhető társadalmi egyenlőtlenségek, folyamatosan mélyültek a lakásproblémák. Tehát a változó helyzetben jelentős társadalmi *rétegek kerültek ki/vagy kockáztatták a társadalmi szerkezet hagyományos formáiból* való kikerülést, illetve *veszítették el biztosítóikat a lecsúszás ellen* – más szavakkal, korábbi társadalmi tagságuk jelentős részéről kénytelenek voltak lemondani (például munkavállalói, közösségi, foglalkozási státusuk szűnt meg, a társadalom aljára vagy peremére való kerülést kockáztatva).

A gyorsan változó és instabillnak érzékelt kontextusban a (helyi) hatalom (is) legitimációs válsággal (lásd Habermas 1994) küzdött, hiszen az újonnan megjelent, de erőtlen politikai ellenzék mellett a kisebbségek sem tekintették a fennálló rendet jogszerűnek, sem pedig számukra elfogadhatónak. Ebben a sokak számára igencsak bizonytalan társadalmi helyzetben a nacionalista (és posztkommunista) retorikák majdnem azonnal dominánssá váltak (politikai pártok etnikai alapon mobilizáltak, és kerestek felelősöket a fennálló helyzetért, illetve tettek szert hatalomra). Így a politikai hatalom a korábban is alkalmazott nacionalista retorikát erősítve kísérelte meg (egyébként sokáig sikeresen) úgy megszólítani a leszakadó, bizonytalan élethelyzetű, többnyire elsőgenerációs kolozsvári népeiséget (is), hogy ne csupán mutasson rá a fennálló helyzetért felelősekre, hanem egyben *integrálja* is őket a *nemzet* elképzelt közösségébe, amelyet minden más tagozódási rendszer fölél emelt – hogy ezáltal *a legfontosabb tagságot nyújtsa az elveszített tagságok helyett*. Az általunk elemzett diskurzus ennek a gyakorlatnak volt a megnyilvánulása.

Mindezt – mint látni fogjuk – megkísérelte a város fizikai terében szimbolikusan is megjeleníteni. Törekvése azonban nem volt problémamentes: ellendiskurzussal kellett „megküzdnie”, amit az „alternatíva”, elsősorban a város magyar és román értelmiségének – magukat európai, igazi kolozsváriakként beállító – csoportja alakított. E két diskurzus (vagy diskurzív gyakorlatok) és az általuk megjelenített etnikai közösségképek szociológiai leírásában a korábbi modellt követem: először a diskurzusok természetétörténetét mutatom, majd azok szerkezetét, tartalmát és funkcióját. A fejezetet az ideáltipikus modellek felvázolása zárja.

Esemény(ek) és beszédmód(ok) – a támogató és tiltakozó diskurzusok természetétörténete: Az archeológiai ásatások ötlete mint „esemény” – akárcsak 1943-ban – viszonylag hirtelen került napirendre, habár közvetlen előzményei is voltak, amelyek kezdete 1992-re tehető. A nacionalista diskurzus természetétörténetében az 1992–1993 közötti periódust az *előkészítés szakaszának* nevezzük. Ekkor vette kezdetét a város nacionalista vezetése által szorgalmazott szimbolikus térfoglalás, amelynek célja a város etnikai arculatának átszabása – vagy legalábbis magyar jellegé-

nek mérséklése – volt egy alternatív „román” főtér tudatos kialakításával (lásd Feischmidt 2003). A város vezetősége 1992. december elsején a főtéren álló Mátyás-szoborcsoport talapzatán – a magyar közösség számos képviselőjének (hasztalan) tiltakozása közepette – egy román nyelvű emléktáblát helyezett el, amelyen a magyar király románokkal szemben vívott veszített csatájára emlékeztetnek. Egy évvel később – szintén Románia nemzeti ünnepe alkalmával leplezték le az Avram Iancu- szobrot, majd 1994 márciusának legvégén a főtér sarkáról elköltöztették a Capitoliumi Farkas szobrát, helyén pedig ugyanazon év június 9-én a Memorandista emlékművet avatták fel. (Ennek helyén – az alapzat kiöntésekor – az Erdélyi Történeti Múzeum archeológiai leleteket tárt fel, de a kutatóárkot az avatás miatt azonnal betömték). A Memorandisták emlékművének leleplezésén a magyar közösség politikai szervezete nem vett részt.

A Mátyás-szoborcsoport esetleges elköltöztetésének és az ásatások tervének közzététele után következett a nacionalista diskurzus természetétörténetében a *kialakulás és konszolidálódás* szakasza. Hasonlóan, a későbbiekben *tiltakozó diskurzusnak* nevezett gyakorlat természetétörténetének eredete is ebbe a periódusba nyúlik vissza, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbinak 1992–1994 között markánsan magyar etnikai színezete volt. A magyar jelleg a későbbiekben is fennmaradt, azonban ezt a román etnikumú (az ásatás ellen tiltakozó) felszólalók jelentősen tompították, illetve erősítették annak civil-európai, polgári tradíciókból merítő jellegét.

Az ásatás hivatalos ötlete először indirekt formában merül fel,¹⁰ azonban nem sokkal később felvetették, hogy „Idén lesz a municípium 1870 éves, és nem szabad elszalasztani ezt az alkalmat, hogy az ásatás azonnali megkezdésével a kontinuitást bizonyítsuk.” (*Adevărul de Cluj*, 1994. június 28.) A régészeti ásatás tehát 1994-ben is (akárcsak 1943-ban) jó alkalom volt arra, hogy a kezdeményezők saját hatalmuk fenntartása és legitimálása/konszolidálása érdekében a „város történelméről”, saját „valódi múltjukról” beszéljenek. Az elemzésben (az ásatást) *támogató diskurzusnak* nevezett gyakorlatot életre keltő nyilatkozatban a bizonyítási kényszer tetten érhető: érdeke a kialakított legitim rend (lásd Weber 1987) létrehozása és elfogadtatása. Továbbá a tudományos ásatás ebben a felvezetésben is csupán egy kiaknázandó, „elszalaszthatatlan” és „elhalaszthatatlan” lehetőség volt annak elbeszélésére, hogy Kolozsvár „igazi” lakosai kicsodák. A felfedezés kimenetele ekkor sem volt „kétséges”: a leletek ezennel római leletnek nyilvánultak, a leleteket felfedezőik pedig azok közvetlen leszármazottainak, akiknek a leletek helye felett is rendelkezniük kell. Kolozsvár ebben a narratívában is kulcsszereplő, illetve szimbolikus küzdőtér volt, annak „igazi” (ezúttal román) lakóit szimbolizálni volt hivatott. A városközpont az esszenciális ősiség terepnumává minősült, a város pedig ez esetben is reifikálódott, megszemélyesült: életkort, születési évet kapott – egészen pontosan lehet tudni, hogy 1870 éves.

10. Az egymást követő események sorozatának a kezdete egybeesett azzal a kijelentéssel, amit Kolozsvár egyik magas rangú tisztségviselője tett a helyi román újságok egyikében, az *Adevărul de Cluj*-ban. 1994. május 28-án a kinevezett alprefektus (azelőtt alpolgármester) azt nyilatkozta, hogy a főtéren lévő Mátyás-szobrot elköltöztetik addigi helyéről, mivel ott régészeti ásatásokat fognak kezdeni. Az ásatások eredménye majd egy szabadtéri múzeum létesítése lesz, s ebbe a megváltozott környezetbe a szobor már nem fog beleilleni. Ugyanakkor annak a véleménynek is hangot adott, hogy a szobor elköltöztetése nem fog semmilyen akadályba ütközni, mivel az építések is elköltöztették az azon a helyen álló osztrák Obeliszket, és akkor senki sem tiltakozott. Ezzel párhuzamosan a tervet kivitelezni szándékozó városvezetés átalakította az újonnan létrehozott Városrendészeti és Területrendészeti Bizottságot.

A támogató diskurzus színrelépését követően *reaktív jelleggel* a tiltakozó diskurzus is azonnal megnyilvánult a kolozsvári nyilvános térben.¹¹ Fontos megjegyezni, hogy az ásatás terve tematizálásának pillanatában már kész – értsd az episztemológiai küszöböt (Foucault, 1961) meghaladó – diskurzív formációk voltak jelen a kolozsvári nyilvánosságban. Ennek egyik oka a kétéves előkészítő szakaszban keresendő. A diskurzusok színrelépésükkor való konszolidáltságának további oka, hogy az azokat közvetítő és alakító fórumok – az *Adevărul de Cluj* és a *Szabadság* – mögött formalizált hatalmi csoportosulások álltak (az előbbi mögött a politikai hatalom, az utóbbi mögött pedig a helyi ellenzék, de főleg a magyar kisebbség képviselői), akik bejáratott beszédmódokkal rendelkeztek. Ez a szakasz 1994 augusztusáig tartott, amikor ténylegesen is megkezdték az ásatásokat, így a tiltakozás mintegy értelmét veszítette. Addig azonban a két diskurzus természetétörténete szorosán egybefonódott a folyamatos egymásra utalások és keresztreflexiók miatt. A továbbiakban ezekre fogok rámutatni.

A diskurzusok tartalma, szerkezete és társadalmi funkciói:

1. *A támogató diskurzus szerkezete* lényegében azonos az előbbi részben leírtakkal, természetesen azzal a különbséggel, hogy itt a kijelentések előjele fordított. Ez a diskurzus ugyanis – bináris oppozíciókra építve – egy olyan kollektív identitást kínál, amivel a román etnikum tagjai azonosulhatnak (azonosulniuk kell a cáfolhatatlan értékű bizonyítékok alapján) és nyerhetnek értékes társadalmi tagságot. A kolozsvári román közösség és település története a román *kollektív ego* értelmezését adja, a leletek jelentésének (értéksemleges) konstatálásával. Lineáris vonalvezetésű cselekményesített történetet képez, amelyben a főszereplők a jogaikért küzdő rómaiak leszármazottai, akik egyúttal leleplezik a negatív (magyar) szereplőket.

Ez a narratíva két szálon futott, pontosabban két dimenzió mentén strukturálódott: egyrészt azon gondolat mentén bomlott ki, hogy a román etnikumnak joga van saját múltjának megismerésére, másrészt viszont amellet érvelt, hogy az ásatás kizárólag tudományos célokat szolgál, és nincsen semmiféle kapcsolata a Mátyás-szoborral. Funkciója is kettősnek bizonyult – egyrészt felépíteni az igazi múlt feltárása kapcsán a kolozsvári román kollektív identitást, de egyben dekonstruálni a hely állítólagos magyar jellegét. Ezért alkalmazott taktikájában tudatosan választotta szét a főteret önálló egységekre: az ásatást magát szisztematikusan elkülönítette a Mátyás-szoborcsoport ügyétől (az „elköltöztetés” ötlete ebben a logikában már nem is érvényesül). A második strukturáló elv, a dekonstrukciós stratégia mégis a Mátyás személyével kapcsolatos értelmezésekhez és jelentésekhez kapcsolódott – a szobor kulturális jelentéseitől nem tudott elvonatkoztatni. A támogatók oldaláról nem Mátyás történelmi szerepe és az államférfi politikai jelentősége, hanem származása került középpontba. A Mátyás-szobor jelentésének átértelmezése lehetőséget adott a diskurzus számára, hogy a város főterét ne csak a szobor, hanem a feltárt leletek is szimbolizálják. A fókusz könnyen lokalizálható: a főtér, a feltárandó leletek, valamint a szobor.

11. A szobor elköltöztetésének és a régészeti munkálatokat előrejelző nyilatkozat hatása azonnali volt. Vele majdnem egy időben (1994. június 1-jén) a magyar közösség politikai képviselője politikai provokációnak minősítette azt, és hivatalos lépéseket is tett az éppen a Külügyminisztériumban tárgyaló küldöttség. Ezzel a lépéssel az ügy országos jelleget öltött. Helyi, kolozsvári szinten első lépésként az Etnikumközi Párbeszéd Egyesület volt az, aki 1994. júniusi hivatalos nyilatkozatában feszültség-szítónak, a történelmi főtér elleni agressziónak nevezte a tervet, mintegy etnikumok fölöttivé és a kolozsváriak közös ügyévé minősítve a főtér problematikáját.

Ennek kapcsán „mondja el” a támogató diskurzus a város „valós történelmét”, ami leleplezi a magyarok vélt kulturális nacionalizmusa (Smith 1995:11) során kialakított jelentések hamiságát. A történelem ebben az olvasatban a homogénként és egységesként értelmezett román etnikum fennmaradását beszéli el. Az egységesnek tételezett románság szempontjából elbeszélte kollektív élettörténet tudományosan a népcsoportok fennmaradási stratégiáinak közösségi-démotikus modelljével írható le (Smith 1995:10): a kolozsvári románok származási „eredetmítoszát” közvetlenül a város területén élő rómaiaktól származó néppel kapcsolja össze. Tényként kezeli, hogy itt, ezen a földön éltek a románok „ősidők óta”, míg a „vendégként érkezettek” jótalanul leigázták őket: így az eredeti lakosok, bár a fennmaradásukért küzdöttek, az őskultúrájukat mégis megőrizték és fejlesztették. A diskurzus Kolozsvár „igazi” – ezúttal román – történelmét mondja el. Eszerint a város főteréhez csak a magyar kulturális nacionalizmus élénk félrevezető tevékenysége nyomán kapcsolódtak a magyar vonatkozású jelentések: azaz hamisan magyar – a Szent Mihály-templom építésekor (a 14–15. században) a város német többségű volt, a templomot bécsi osztrák mesterek építették; a téren álló szobor pedig egy román származású férfit ábrázol. Megállapítja tehát, hogy míg Kolozsvárt a magyar etnikum saját szellemi központjának tekinti, az valójában csak 1790–1791-ben vált azzá, amikor első ízben ült itt össze a magyar országgyűlés és került ide Nagyszébenből a kormányzó.

A vázolt történelem tehát sommásan állapítja meg, hogy „Kolozsvár több mint 2000 éves léte alatt csak 128 évet volt tulajdonképpen magyar szellemi központ” (*Adevărul de Cluj*, 1994. június 28.), teljessé téve ezzel a város magyar jellegének dekonstrukcióját. Régészeti ásatás pedig azért „szükséges” a diskurzus értelmében, hogy a „románság” ezt bizonyítani is tudja. Az elbeszélte történelemnek tehát valójában az a célja, hogy a térhez való viszonyulás által (annak függvényében, hogy támogatják-e vagy ellenzik a régészeti feltárást) szimbolikus csoporto(ka)t hozzon létre, és ezen csoportok egymáshoz való viszonyát a saját etnikuma szempontjából értékelje is. Eljárásrendszere az etnikumhoz való tartozást az egyén szempontjából releváns kérdéssé teszi – „a kollektív identitásról való beszéd tétje mindig az, hogy az így vagy úgy definiált csoportokba ki sorolható be és ki nem” (Heller-Rényi 1995:436) – a csoportokat etnikai alapon határozza meg: tagjai mindazon egyének, akik adott jellemzőket magukon viselnek. Ezért „megengedhetetlen, hogy Kolozsvár lakossága passzivitást mutasson a föld alatt pihenő római kori relikviák iránt” (*Adevărul de Cluj*, 1994. július 6.), és emiatt van az is, hogy az „1870-es évforduló nem hagyhat hidegen egyetlen románt sem” (*Adevărul de Cluj*, 1994. június 23.). Felosztó és besoroló mechanizmusa dichotomizáló: kirekeszti, kizárja mindazt, ami nem azonos a saját felfogásával – „az a pár eltévelyedett, aki ott volt a téren, nem is román már”. (*Adevărul de Cluj*, 1994. július 11.)

2. *A tiltakozó diskurzus szerkezete, tartalma és funkciója:* A tiltakozó diskurzust a támogató tükörképeként, altereként is értelmezhetjük: azzal szemben, folyamatosan vizontreflektálva strukturálódik. Emiatt a tiltakozó diskurzus szerkezete is bináris oppozíciókon nyugszik – explicit módon megnevezi a „másikat”, azonban azt nem antropomorfizált és elsősorban nem etnikai terminusokban definiálja, hanem inkább az ásatási szándékot, annak kezdeményezőit marasztalja el. Az stigmatizáló elmarasztalás elsősorban a politikai hatalom irányába nyilvánul

meg az etnikumtól független „közös ügy”, a „kolozsváriság” végső védelme érdekében, amely tekintetben – az EPE révén – több formális lépést is tesznek a beszélők.¹²

E narratíva központi gondolata – etnikai hovatartozástól függetlenül – Kolozsvár, az évszázados együttélési hagyományokkal rendelkező európai város képe; strukturálódási logikája pedig a kiterjesztés, az egyesítés. Ez a diskurzív gyakorlat, a támogatóval ellentétben, következetesen kitartott a főtér szerves egysége mellett, és a téren tervezett bármilyen arculatváltozást a Mátyás-szobor – és egyben Kolozsvár, annak toleráns hagyományai, a város civil lelkiismerete – elleni merényletként értelmezett. A június 8-i tüntetés, amit az EPE szervezett, a „Mátyás király Kolozsvár lelkiismeretében” (*Szabadság*, 1994. június 9.) mottóval csak újrafogalmazta, hogy a főtéren történő bármilyen változtatás – beleértve az ásatást is – a szobor elleni agresszió, valamint azt is, hogy „amikor a szobrot veszélyeztetik, akkor mindannyiunkat veszélyeztetnek (O. Buracu, 1994. június 8.). A június 8-án, 22-én és 24-én tartott tiltakozó „népgyűlések” során megfogalmazódott beszédek mindvégig kitartottak az egység emelvé mellett: a résztvevők együttesen és deklaráltan az ásatás ellen fordultak „nemzetiségre és politikai hovatartozásra való tekintet nélkül”, s a főtér hagyományos arculatának megőrzése mellett érveltek, az arculatváltoztatás saját egységük megbontására tett szimbolikus cselekedetként értelmezték.

Az egység a részt vevő személyiségek (Doina Cornea, Octavian Buracu, Tőkés László) és eltérő politikai beállítottságaik ellenére is fennállt. Mindannyian a '89 előtti rendszerben disszidens csoportokhoz tartoztak, 1989 után pedig ellenzékben voltak a fennálló hatalommal szemben. Mindezt az elhangzottak is visszatükrözték: a főtér problematikáját tágabb politikai kontextusban értelmezték, amelyben a Mátyás-szobor a román demokrácia és jogállamiság szimbólumának szerepét töltötte be. A diskurzus központi eleme itt is a Mátyás-szobor volt, a hozzá kapcsolt jelentések etnikai jellege azonban másodlagos, irreleváns volt.

A Mátyás-szobor és a hozzá való viszonyulás („elköltöztetés” versus „megvédés”) a demokratikus közülethez/intézményrendszerhez való viszonyulást jelölte. A szobor a jogállamiság, a demokrácia, a mássághoz való toleráns viszonyulás pozitív értékeit testesítette meg, míg az elköltöztetést, a lebontást, az ásatásokat ezen értékek egyértelmű tagadásával tették egyenlővé: „...a Kárpát-medence valamennyi népe számára sokat jelent. Valami közöset.” (O. Buracu, június 8.) – '89-et, a demokratikus szellemiséget, a jogállam eszményét, a nyugati civilizációt, ami nem etnikai kérdés. Ezt húzta alá Doina Cornea is: „A Capitóliumi Farkast sem azért hurcolták el, mert valami köze volna a magyarokhoz.” (1994. június 8.) A szobrok költöztetésének hasonló megélése képezi az egység alapját a diskurzusban. Ez azonban itt is csak valamivel (a szoborköltöztetőkkel) szemben nyilvánul meg, amire rá is mutat a „szélsőséges városvezetés”, „felelőtlen akciók”, „barbár kísérlet”, „műemlék-betegség”, „provokációs betegség” metaforákkal jelölve a másik fél tervezett cselekedeteit.

Összegzésképpen a két diskurzív formáció lényegi jellemvonásai a következők:

12. Az EPE 1994. június 3-án közleményt adott ki az ásatások ügyében, előtte június elsején Iliescu elnöknek írt táviratot, majd másodikán és nyolcadikán tüntetést is szervezett a főtéren.

	Az 1994-es diskurzusok	
	<i>A „támogató” diskurzus</i>	<i>Az „tiltakozó” diskurzus</i>
<i>Tartalma</i>	A román közösség és a település története	A kolozsváriság, a közös életvilág, illetve a városi tradíciók és a közös szimbólumok szerepe
<i>Alanya</i>	„A román kollektív ego”	“A kolozsváriak közösen”, illetve a kisebbségi magyarok
<i>Funkciója</i>	Önértelmezés	A közösség elhelyezése a társadalmi viszonyrendszerben és kontextusban
<i>Jellege</i>	Konstatáló	Értékelő, moralizáló
<i>Főszereplők</i>	„Mi” szemben az „Ők”-kel	“Mi kolozsváriak”, „Mi kisebbségi magyarok”
<i>Tanulság</i>	Kik vagyunk?	Mi a helyünk Kolozsváron?
<i>Alkalmazott eszköz</i>	Metafora, homogenizáló befogadás („Mi”) vs. kizárás („Ők”)	Metafora, Érvelés
<i>Az ásatással szembeni meghatározó attitűd</i>	Egyértelműen pozitív	Egyértelműen negatív
<i>Központi szimbólumok</i>	Hősi múlt, Napoca, a római dicsőség	Mátyás-szoborcsoport, Kolozsvár, civilitás, tolerancia
<i>A domináns identitástartalmak jellege</i>	Pozitív társadalmi minősítő, ideologikus	Pozitív társadalmi minősítő, pozicionális
<i>A (helyi) hatalommal szembeni attitűd</i>	Pozitív	Negatív
<i>Főszereplők etnikuma</i>	Román	Az EPE, magyar és román

2. táblázat. Az 1994-es „támogató” és „tiltakozó” diskurzusok ideáltipikus szerkezete.

KÖZVETKEZTETÉSEK

Úgy vélem, a különbségek ellenére 1943 és 1994 Kolozsvárra között néhány ponton nagy a hasonlóság: mindkét momentum egy viszonylag váratlan, de nagy hatású változást követett, amelyekben súlyos válsággal küzdött a város (háború és az ezt követő és súlyos belső feszültségek – a zsidótörvények alkalmazása, birtoksajátítások, a tűzifa- és az élelmiszer-adagolások –, valamint az infláció és munkanélküliség következményei); továbbá a politikai hatalom mindkét pillanatban legitimációs válsággal küszködött. Úgy tűnik, a hasonló rendszerproblémák hasonló megoldási alternatívákat „keltettek életre” az akkor fennálló hatalmak részéről: ez pedig a mobilizáló, tagságot kínáló nacionalista retorika volt.

Az alkalmazott gyakorlatok lépcsőfokai mindkét esetben a *képzet kialakítása, események feltalálása és a memóriában való tárolása* voltak. A fentebb részletesen vázolt diskurzív praxisokban az – informálás és a technika eszközeit birtokló – állam az embereket csoportokba sorolta, továbbá meghatározta a történelmi események „elmondását” és szabályozza a csoportok rendjét. Eljárásának sarokpontja leltárba venni és kiszelektálni a rendelkezésére álló dokumentumokat, s ebben elengedhetetlenek a „dokumentumokat” szállító intézmények, tudományágazatok. Így

az archeológia, a folklór mellett fő eszközzé válik az autentikusnak, ősinek meghatározott és felfedezett dokumentumok szolgáltatásában, hiszen a régészetnek tudományos érvényessége és megbízhatósága is van, amit tudományos jellege és népi felhasználhatósága összekapcsolásából nyer – látható tárgyi bizonyítékokkal/“dokumentumokkal” képes szolgálni.

A két konkrét esemény mentén létrejött nacionalista diskurzív formációk és ezek megfogalmazásának praxisa tehát társadalmi tagságot kínált és fogadtatott el a vele való azonosulásra kijelölt kollektív identitásképeken keresztül. „Mi” tudatot alakított ki, amely nyugalmat kölcsönöz az egyénnek és ezáltal öröm forrásává válik – ami a változó körülmények között a kevés örömök egyike, de elérhető. Az a tény pedig, hogy mindkét időpontban, látszólag egymástól függetlenül felvetődött egy szabadtéri múzeum létesítésének a gondolata, szintén azt a hipotézist látszik igazolni, hogy a nacionalista diskurzív gyakorlatok mindenütt hasonlóak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bakay Kálmán 1989: *Feltárul a múlt*, Budapest: Múzsák Kiadó
- Benda K. 1993: *Magyarország történeti kronológiája III. 1848–1944*, Budapest: Akadémiai
- Bourdieu, Pierre 1994: *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Polity Press
- Dijk van, Teun A. 1984: The Role of Discourse Analysis In Society. In Dijk van, Teun A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis*, London: Academic Press,
- Feischmidt Margit 2003: *Ethnizitat als Konztruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Allstaggkultur im siembenburgischen Cluj*, Munster–Hamburg–London: LIT Verlag
- Foucault, Michel 1992: A diskurzus rendje. *Holmi*, 1992, 7-, 858–889.
- Foucault, Michel 2001: *A tudás archeológiája*, Budapest: Atlantisz
- Giddens, Anthony 1995: *Szociológia*, Budapest: Osiris Kiadó
- Gofmann, Eving 1981: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Budapest: Gondolat
- Habermas, Jürgen 1993: A metafizika utáni gondolkodás motívumai. In Habermas, Jürgen–Lyotard, Jean F.–Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*, Budapest: Osiris–Századvég, 179–213.
- Habermas, Jürgen 1994: Legitimációs problémák a modern államban. In *Válogatott tanulmányok*, Budapest: Atlantisz, 183–222.
- Heller Mária – Rényi Ágnes 1995: Diskurzív stratégiák az Új magyar nyilvánosságban. In Kapitány, Gábor–Kapitány Ágnes (szerk.): *„Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*, Budapest: Osiris, 432–447.
- Kress, Günther 1994: Ideological Structures of Discourse. In Dijk van, Teun A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis*, London: Academic Press, oldsz.
- Méri István 1984: *Ásatás a kolozsvári Fő téren 1943*, Budapest: MNM
- Merton, Robert King 2002: Manifeszt és latens funkciók. In *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*, Budapest: Osiris, 98–163.
- Ricouer, Paul 1995: *Eseuri de hermeneutică* [Hermeneutikai esszék], București: Humanitas
- Sears, David O. 1998: Szimbolikus politika. Társadalomlélektani elmélet. In Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*, Budapest: Osiris, 608–638.
- Seider, Gil 1994: Political Discourse Analysis: Approaches of Political Discourse Analysis. In Dijk van, Teun A. (ed.) *Handbook of Discourse Analysis*, London: Academic Press, oldsz.

Smith, Anthony D. 1995: Kiválasztott népek: miként maradnak fel egyes népcsoportok In Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, Pécs: Tanulmány Kiadó, 27–51.

Szabó Márton 1994: A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 1994, 3., 91–110.

Weber, Max 1987: *Gazdaság és Társadalom I. A megértő szociológia alapvonalai*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó